

ЛЕКСІКА САЦЫЯЛЬНАЙ НАКІРАВАНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКІХ ГРАМАТАХ РАННЯГА ПЕРЫЯДУ

У статці аналізуецца лексіка білоруськай мовы у перыяд фармування білоруськай народнасці – за тэкстамі кацелярско-юрыдычных дакументаў (час XIV – пач. XVI ст.), тісна пов'язанымі з мовною практыкаю таго часу. Показана, што в аснове свайй ця лексіка – питома білоруська, позначена етымалагічнаю адноріднасцю

Беларуская пісьменнасць XIV – пачатку XVI ст. была абмежавана ў асноўным граматамі, якія паводле зместу і службовага прызначэння падзяляліся на дагаворныя, дарчыя, духоўныя, ахоўныя, купчыя, укладныя, устаўныя і інш. Вызначаючыся шырокім ахопам рэчаіснасці, цесна звязаны з жывой моўнай практыкай таго часу, гэты жанр канцелярска-юрыдычнай дакументацыі з'яўляецца каштоўнай крыніцай для вывучэння лексічных сродкаў, што ў перыяд фарміравання беларускай народнасці былі ў актыўным ужытку не толькі прывілеяваных, але і ніжэйшых слаёў насельніцтва Вялікага княства Літоўскага.

Сярод вядомых нам юрыдычных дакументаў ранняга перыяду найбольш змястоўным выглядае збор полацкіх грамат [1]. Асабліва багатым намінацыйным матэрыялам прадстаўлены тут прадметна-тэматычныя групы слоў, якія характарызуюць тагачасныя сацыяльныя адносіны.

У тэматычнай групе слоў, што аб'ядноўвае лексіку грамадска-палітычнай сферы, прыкметную падгрупу складаюць назвы службовых асоб вышэйшага рангу. Найбольшай ужывальнасцю сярод іх вылучаецца слова господарь /осподарь/ 'вялікі князь /найвышэйшы княжацкі тытул у Вялікім княстве Літоўскім/'. У сінанімічныя адносіны з гэтай намінацый уступае словазлучэнне великий князь, а часам і лексема король, паколькі некаторыя польскія манархі займалі вярхоўную кіруючую пасаду і ў Вялікім княстве Літоўскім. Сведчаннем сказанага можа служыць наступны прыклад: мне дей господар король и великий князь тых людей ис тою землею дал [1, т. III, с.5].

Што датычыць слова князь без эпітэта великий, то яно ўжываецца для абазначэння ўладальніка ўдзельнага княства ў складзе дзяржавы: держитъ брать нашъ князь Скирикраило оу Литовьской земли княжене Троцкое [1, т.1, с.51].

Для намінацыі іншых службовых асоб вышэйшага рангу ў полацкіх граматах выкарыстоўваюцца лексемы бурмистръ 'выбарны галава адміністрацыйнага органа гарадскога самакіравання – рады /магістрата/' воевода 'кіраўнік мясцовай адміністрацыі ў ваяводстве, военачальнік горада і гарадской акругі', войтъ 'службовая асоба, якая ўзначальвала мясцовае кіраванне', гетманъ 'камандуючы войскамі ў краіне або ў адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінцы', городничый 'камендант замка /горада/; начальнік замкавага суда', канцлеръ 'кіраўнік канцелярыі вялікага князя, хавальнік вялікай дзяржаўнай пячаткі', конюший 'прыдворны, які адказваў за велікакняжацкія табуны і стайні', маршалокъ 'вышэйшая службовая асоба, якая наглядала за парадкам і этыкетам пры двары вялікага князя, старшынствавала на пасяджэннях рады', наместникъ /намесникъ/ 'службовая асоба мясцовага кіравання', подскарбий 'прыдворны, які загадваў дзяржаўным скарбам', подчашый 'прыдворны, які загадваў спіртнымі напіткамі', староста 'службовая асоба, якая кіравала адміністрацыйнай акругай /паветам/', хоружый 'службовая асоба, якая кіравала арганізацыяй баярскага і шляхецкага апалчэння ў час вайны'.

Асобную падгрупу ўтвараюць назвы падначаленых службовых асоб па іх адміністрацыйных пасадах, выканаўчых функцыях. Аб высокай ступені развіцця гэтай часткі старабеларускага слоўніка сведчаць ужытыя ў даследаваных граматах найменні биричъ /борець/ 'зборшчык падаткаў', бобровничый 'службовая асоба, якая наглядала за гадоўляй баброў і паляваннем на іх', восковничый 'чыноўнік, які займаўся зборам таможных даходаў з вывазу за граніцу воску', врядникъ /врядникъ/ службовая асоба ва ўрадах Вялікага княства Літоўскага, высланникъ 'пасланец', гонецъ 'ганец', дворанинъ /дворянинъ/ шляхціц, які служыў пры двары вялікага князя або буйнога феодала, десятникъ 'службовая асоба, у веданні якой было дзесяць гаспадарчых адзінак', дьякъ 'памочнік пісара', коморникъ 'чыноўнік, які вырашаў дробныя межавыя спрэчкі', лентвойтъ 'памочнік вайта ў гарадах, які атрымалі магдэбургскае права', ловчий 'службовая асоба пры дварах вялікага князя, ваяводы, старасты, якая распараджалася паляваннем', мерничый 'службовая асоба, якая вымярала зямельныя надзелы, устаўлявала межавыя знакі', охмистръ 'дварэцкі', писарь 'пісар', подвойский 'памочнік урадніка, які ахоўваў маёнткі шляхціцаў-апалчэнцаў ў час вайны', подтивунъ 'памочнік цівуна', посоль 'пасол', путникъ 'пасыльны па службовых справах', рядца /рядца/ 'член гарадской рады /магістрата/', секретаръ 'сакратар', старецъ 'выбарная асоба сялянскага самакіравання', тивунъ 'службовая асоба мясцовай або дваровай адміністрацыі, якая кіравала гаспадарчымі справамі'.

Пашыраны ў полацкіх граматах таксама асабовыя намінацыі, якія вызначаюць сацыяльнае становішча прадстаўнікоў грамадства, сведчаць аб іх месцапражыванні. Да ліку іх адносяцца такія словы, як бояринъ 'ваенна-служылы землеўладальнік', державца 'часовы ўладальнік і аканом дзяржаўнага маёнтка, адначасова начальнік мясцовага дзяржаўнага кіравання', закладень 'цяглец, які перайшоў на службу да феодала', земець 'мясцовы жахар, уладальнік невялікага зямельнага надзелу', земянинъ /земенинъ/ 'ваенна-служылы землеўладальнік, васал вялікага князя ці магната', мещанинъ /местичъ/ 'гараджанін', огородникъ 'селянін, які пасяляўся на невялікай дзялянцы зямлі і выконваў вызначаныя павіннасці', одноземець 'зямляк', панъ 'прадстаўнік прывілеяваных слаёў грамадства', подворникъ 'маламаёмасны чалавек, які пасяліўся ў двары феодала', подданыи 'падданы', слуга 'слуга', тяглець /теглиць/ 'феадальна-залежны селянін, які абкладаўся дзяржаўным цяглом; цяглец', холопъ 'прадстаўнік прыгнечанага сялянства, прыгонны селянін'.

Да разгледжанага разраду лексічных адзінак можна аднесці таксама лексемы са зборнай семантыкай накіраваны на поспальство 'насельніцтва горада', холопыя 'прыгоннае сялянства', челядь 'катэгорыя залежных ад феадалаў людзей, якія звычайна не мелі зямельных надзелаў і жылі ў дварах феадалаў', чернь 'асноўная маса насельніцтва гарадоў – дробныя гандляры, рамеснікі, іншыя групы працоўнага насельніцтва'.

Канкрэтнае ўяўленне аб арганізацыі дзяржаўнага кіравання ў Вялікім княстве Літоўскім, выканаўчай дзейнасці чыноўніцкага апарату, тагачасным адміністрацыйным падзеле, унутрыдзяржаўных і міжнародных адносінах даюць словы воеводства 'ваяводства; праўленне ваяводы', война 'вайна', войтовство 'пасада войта', волося 'воласць', вольность 'прывілея', городь 'горад', декреть 'пастанова ўрада, якая мае сілу закона', державя 'дзяржава', дозволенье 'дазвол', законь 'закон, сукупнасць прадпісанняў', замокь 'замак', княженье 'княжанне', княжество /князство/ 'княства', корона 'каралеўства', место 'горад', моистать 'каралеўская ўлада', моць 'моц; правамоцнасць', обычай 'звычай, традыцыя', острогь 'умацаваная частка горада', панаваньне 'панаванне', панство 'дзяржава' паны рада 'вышэйшы орган дзяржаўнай улады у Вялікім княстве Літоўскім', поветь 'павет', послушенство 'паслухмянасць', посольство 'пасольства', постановенье 'пастанова', ратуша 'ратуша', росказанье 'загад', сведомье 'веданне; інфармаванасць', служба 'служба; галіна заняткаў', соймь /суемь, съемь/ 'сейм', тивунство 'пасада цівуна', тытуль 'тытул', украина 'ускраіна, правінцыя', урядь /врядь/ 'уряд', устава 'закон, прадпісанне', ухвала 'пастанова', чоломбитье /чолобитье/ 'чалабіцце'.

Асобнай падгрупай выступаюць лексічныя адзінкі, якія характарызуюць з'явы і падзеі грамадскага жыцця, сведчаць аб узаемаадносінах паміж людзьмі, у прыватнасці такія словы, як безправье 'беззаконнасць, самавольства',

безчестье 'знявага', бой 'бойка; збіванне, нанясенне пабоў', втискь 'уціск', згода 'згода', злоба 'злосць', избытокь 'самавольства, дрэнны ўчынак', квалтъ /квалтъ/ 'гвалт, насілле', кривда 'крыўда', любовь 'пачуццё глыбокай прыхільнасці', милость 'літасць; ветлівы зварот да высокапастаўленай асобы', мирь 'мір', нагабанье 'прымус, уціск', насылство /насыле/ 'насілле', незгода /незгодность/ 'нязгода, разлад', нелюбовь /нелюбе/ 'непрыязныя адносіны', непокой /невпокой/ 'неспакой', несправедливость 'несправядлівасць', обида 'крыўда', побитье 'збіванне', поздравенье 'прывітанне', поклепство 'узвядзенне паклёпу', покой /впокой, упокой/ 'спакой', похвалка 'пагроза', приянь 'прыязнасць', приятельство 'сяброўства', розмирье 'парушэнне мірнага дагавору', росторжка 'разлад, сварка', соромота 'ганьба, сорам', справедливость 'справядлівасць', учинокь /вчинокь/ 'учынак'.

Наяўная ў ранніх беларускіх граматах юрыдычна-прававая лексіка ўключае як тэрміны спецыяльнага характару, так і словы, якія абазначаюць разнастайныя паняцці і рэаліі з галіны следча-выканаўчай дзейнасці. Сярод гэтых намінацыйных сродкаў вылучаюцца перш за ўсё назвы афіцыйных судовых асоб, судовых выканаўцаў, удзельнікаў судовага працэсу, злачынцаў накіраваны на децкий /децкий/ 'судовы выканаўца', ездокь 'асоба, якая несла службу, звязаную з раз'ездамі па судовых справах', збродень 'злачынец', злодей 'зłodзей', зрядца 'здраднік', истець 'ісцец', подсудокь 'памочнік судзі', светокь 'сведка', судья 'судзія', тать 'зłodзей, грабежнік', убийца 'забойца'.

Тагачасны ўзровень развіцця прававых норм раскрываюць таксама словы, звязаныя з абазначэннем агульных і прыватных паняццяў судаправадзення, мер і спосабаў пакарання, канкрэтныя назвы са сферы выканаўчай і следчай дзейнасці судовых органаў. У ліку іх найбольш ужывальнымі з'яўляюцца такія лексічныя адзінкі, як вырокь 'прыгавор суда па крымінальнай ці рашэнне па грамадзянскай справе', выступь 'злачынства', дело 'разбор судовай справы', доводь 'давод, доказ', жалоба 'скарга', избродня 'злачынства', казнь 'турма', каранье 'пакаранне', няцтво /няцтво/ 'зняволенне', ортель 'пастанова гарадскога суда', отпорь 'адказ у судзе на абвінавачванне', отправа 'выкананне судовага прыгавору', порука /парука/ 'парука, паручыцельства', право 'права', присяга 'присяга', проступка 'злачынства', присудь 'судовая ўстанова; прысуд', сведцтво /сведцтво/ 'сведчанне', сознанье 'прызнанне', справа 'справа; судовае пасяджэнне', судь 'суд', татьба 'крадзеж, грабеж', турма 'турма', тяжа 'цяжба'.

Некаторыя звесткі аб ступені распрацоўкі тагачаснай канцылярскай тэрміналогіі можна атрымаць на аснове назваў дакументацыі, частак дакументаў, копій і вытрымак з іх, у прыватнасці такіх, як выпись 'выпіска з дакумента', грамота 'грамата', листь 'афіцыйны дакумент', отпись 'пісьмовае сведчанне, распіска', прывілей 'урадавы ўказ, прывілея', спись /списокь/ 'спіс', члонокь 'параграф, пункт'.

Разгледжаная грамадска-палітычная і юрыдычная лексіка не вызначаецца этымалагічнай разнастайнасцю. У сваёй аснове яна спрадвечна беларуская. Нешматлікія ж запазычаныя, якія сустракаюцца у полацкіх граматах XIV – пачатку XVI ст., абмяжоўваюцца пераважна паланізмамі вырокь, державца, замокь, збродень, земянинь, зрядца, коморникь, конюший, листь, ловчий, место, моць, нагабанье, пань, подвойский, подданный, подскарбий, подчаший, поспальство, похвалка, радца, сведомье, соймь, устава, ухвала, хоружый, члонокь, а таксама перададзенымі праз польскае пасрэдніцтва германізмамі бурмістрь, войтъ, гетмань, канцлерь, квалтъ, лент-войтъ, маршалокь, ортель, охмістрь, рада, ратуша, турма, лацінізмамі декреть, корона, моистать, прывілей, секретарь, тытуль, чэшскім па паходжанню словам мещанинь.

У радзе адлюстраваных раннімі беларускімі граматамі намінацый сацыяльнай накіраванасці можна назваць таксама некалькі слоў іншамоўнага паходжання, якія не маюць непасрэдных адносін да характарыстыкі грамадскага ладу і адміністрацыйна-кіраўнічай структуры Вялікага княства Літоўскага, а з'яўляюцца тэрмінамі, звязанымі з грамадска-палітычным жыццём у іншых краінах. Так, непасрэднае дачыненне да грамадскага жыцця прыбалтыйскіх немцаў маюць экзатызмы кундорь /кунтурь, кунтырь/ 'чын у рыцарскім ордэне', местерь /мештерь/ 'магістр ордэна', офмештерь 'маршалак пры дварах магістра', ратмань /ратманинь/ 'член рыжскага магістрата', ридель 'рыцар'.

У якасці абазначэння аднаго з прадстаўнікоў улады ў Маскоўскай дзяржаве выступае лексема *окольный* 'гарадскі суддзя'.

У параўнанні з грамадска-палітычнай і юрыдычна-прававой лексіай назвы рэалій і паняццяў эканамічнай, фінансавай і камерцыйнай сферы займаюць у полацкіх граматах больш сціплае месца. Фактычна гэты асартымент намінацый абмяжоўваецца лексічнымі адзінкамі *близость* 'права на маёмасць, якое выцякае з роднасці', *вечность* 'бестэрміновае права валодання', *дедина* 'спадчына ад дзеда', *дедичь* 'спадчыннік дзедавай маёмасці', *закладь* 'маёмасць, часова аддадзеная за пазыку', *зарука* 'грашовае падмацаванне згоды', *именье* 'маёнтак', *кормникъ* 'гандляр харчовымі прадуктамі', *купля* 'куплены ўчастак зямлі', *опека* ' апека', *отчичь* 'спадчыннік бацькавай майнасці', *пожитокъ* 'пажытак, карысць', *ринокъ* 'рынак', *статокъ* 'рэчы, маёмасць', *сума* 'сума', *торговля* 'гандаль'.

Да гэтай групы лексічных сродкаў прымыкаюць назвы падаткаў, гандлёвых пошлін і адміністрацыйна-судовых плацяжоў накіраваных *вина* 'штраф за няўку ў суд і іншыя прававыя парушэнні', *головщина* 'плата за забойства, за нанясенне ран', *дань* 'падатак, пабор рознага віду', *навязка* 'грашовае кампенсацыя', *пересудь* 'плата за разгляд судовай справы', *прометъ* 'штраф', *стацея* 'сродкі на ўтрыманне праездных службовых асоб', *цыншь* 'арэндная плата чынш', *явка* 'плата замест з'яўлення па выкліку'.

З пералічаных сацыяльна-эканамічных лексем толькі нямецкія па паходжанню *ринокъ* і *цыншь* і лацінскія *стацея* і *сума* былі запазычаны праз пасрэдніцтва польскай мовы.

Такім чынам, на падставе даследаванага лексічнага матэрыялу можна сцвярджаць, што ў галіне сацыяльнай лексікі беларуская мова ранняга перыяду свайго развіцця не адчувала яшчэ істотнага іншамовнага ўздзеяння, узбагачаючы камунікатыўныя сродкі ў асноўным за кошт словаўтварэння на базе ўсласнага караняслова.

ЛІТАРАТУРА

1. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв., т. I –IV. М., 1977 – 1982

Козаченко Тетяна Михайлівна – кандидат філолагічных наук, доцент Мозірскага педагогічнага інстытута (Рэспубліка Беларусь).

Навуковыя інтэрэсы:

- Лексіка білоруськай мовы польска-літоўскай добы (історычны аспект).